

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A szláv nazálisok és a *huszár*

A Magyar Nyelv 2017. évi 1. számában ZOLTÁN ANDRÁS szláv jövevényszavaink időrendi és nyelvföldrajzi kérdéseiről írt gondolatébresztő tanulmányt. Jelen közlemény szempontjából legfontosabb megállapítását, mely egyúttal írásunk kiindulópontja is, szó szerint idézzük: „Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is, de a nyelvterület központi és keleti, északkeleti részén legalábbis addig, amíg az itt élt bolgárszláv nyelvjárást beszélő népességet a magyarság nyelvileg nem asszimilálta teljesen. Azaz a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző korban, hanem éppolyan valószínűséggel különböző helyen párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.” ZOLTÁN tehát szembeáll a magyarországi szlavisztikában általánosan elterjedt nézettel, mely szerint a nazálist tükröző szavak átvétele a 10. század vége előtt megtörtént (ZOLTÁN 2017: 5–6). Véleményét számos ténnyel támasztja alá (ezek felsorolásától itt most eltekintünk).

Tanulmányunk valójában három, egymással összefüggő részből áll. Először újabb adalékkal kívánjuk megerősíteni a 10. századnál nem későbbinek tartott átvételi időpont vitathatóságát; *huszár* szavunk eredetének kutatástörténetét bemutatva módosítani szándékozunk azon az összképen, melyet a TESz. bibliográfiája sugall; végül egy megbízhatatlannak tartott adatnak a zoltáni teória fényében világosabbnak tetsző átértékelésével szeretnénk a szó történetét gazdagítani.

1. Az ESz.-t lapozgatva támadt az az ötletünk, hogy kiszámoljuk: a szótár adatai szerint átlagosan mennyi idő telt el egy nazálist tartalmazó szláv jövevényszó feltételezett átvételének és valamely írott forrásban való első felbukkanásának időpontja között.

A statisztikához maga az ESz. kitűnő alapul szolgál: az etimológiai szótár viszonylag új és – az átlapozás szempontjából – kezelhető terjedelmű. (Bár az adatszerű feldolgozás nem kell, hogy együtt járjon a „nyersanyag” értékelésével, – ez egyébként is a munka szétfolyásával fenyegetne –, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a szótári részt követő listát, mely a szavakat eredetük szerint csoportosítja, hiányosságai miatt nemigen tudtuk használni.)

Ha az ESz. címszavai alapján a nazálist tartalmazó szláv jövevényszavainkat – első előfordulásuk szerint – időrendbe állítjuk, az alábbi sort kapjuk (melyben a kérdőjel nem a forrás dátumát, hanem az adat hitelességét gyengíti):

1018 k. *szombat*; 1086 *lengyel*; 1138 *munka, péntek*; 1138 (?) *galamb, gomba*; 1156 *szent*; 1181 (?) *konc*; 1193 *konkoly*; 1200 k. *bolond*; 1202–1203 k. *tompa*; 1209 *szelemen*; 1217 *lanka*; 1233 *donga*; 1248 (?) *rend*; 1261 *pisztráng*; 1274 *korong*; 1291–1294 (?) *dorong*; 1299 *szomszéd*; 1320 *gerenda*; 1325 *lencse*; 1367 *sánta*; 1372 u. *parancsol, szerencse*; 1456 k. *goromba*; 1467 *abroncs*; 1530 *porond*. Valószínűleg vagy esetleg szláv eredetű még: 1519 *rongál*; 1621 *rombol*.

A továbbiakban kizárólag a szótárban bizonyosan szláv eredetűnek tartott 27 elemet vettük számításba. Minthogy az átvétel és a felbukkanás közötti minimális intervallumra voltunk kíváncsiak, az első előfordulás időpontjának akkor is a korábbi tekintettük, ha az tulajdonnévre vonatkozott; a forrásbéli évszám utáni kérdőjeltől (vagyis az adat hitelességének megkérdőjelezésétől), továbbá az *u.* (= után) jelzéstől a feldolgozás során egyaránt eltekintettünk; hasonlóképpen, bár itt már kényszerűségből, a *k.* (= körül) megjegyzést is figyelmen kívül hagytuk; ha pedig a nyelvemlék keletkezésének ideje periódusban volt megadva, akkor a korábbi évszámot vettük alapul.

A 27 szó átvételének idejét az ESz. rendszerint meghatározza, vagy abszolút, vagy relatív módon (más szóra utalva). 16 esetben a 10. század vége előtti időszakra, egyszer (*pisztráng*) a 10. századnál korábbra (sajtóhiba lenne: a *vége* szó lemaradt?), egy-egy esetben a 10. század első felére (*sánta*), illetve a honfoglalás előtti évekre (*lengyel*) teszi. (Utóbbi eljárást a történelmi tények, nemcsak a hangtani kritériumok magyarázzák: más-képpen az orosz eredet feltételezése aligha lenne védhető.)

Figyelmünk ezután a 10. század vége előtti átvételnek minősített szavakra irányult, melyek a következők: *abroncs, donga, dorong, galamb, gomba, goromba, konc, konkoly, korong, lanka, lencse, munka, parancsol, péntek, porond, rend*. Ehhez a 16 szóhoz csatlakoztatható az a maradék 8, melynek szócikkéből a konkrét időpont hiányzik: *bolond, gerenda, szelemen, szent, szerencse, szombat, szomszéd, tompa*. A szerkesztés viszont ez utóbbi szavaknak is a 10. század vége előtti átvételét sugallja.

Ha ugyanis a szótárban az érintett szócikkek között ábécérendben haladunk, az elsőben, az *abroncs*-nál ezt olvassuk: „Az átvétel a magyarban megőrződött egykori szó belseji szláv *n* eleme alapján igen régen, a 10. század vége előtt bekövetkezett, vö. hasonlóképpen *bolond, donga*.” A *bolond* szócikkében az átvétel idejéről azután már nem esik szó. Továbbhaladva, a *donga* szónál a szerkesztők ismét hangsúlyozzák, hogy az *n* megéléte a 10. század előtti kölcsönzést bizonyítja, ezt a *galamb* esetében megismétlik, hogy azután a *gerenda* átvételének idejéről ennyit írjanak: „az átadó nyelvekben a szó nazális magánhangzót tartalmazott, ugyanúgy, mint az *abroncs, bolond* szavak megfelelőiben”. Nem folytatjuk, mert nyilvánvaló: ha a magyar alak szláv nazálist tükröz, akkor az ESz. szerint a kölcsönzésnek a 10. század vége előtt kellett megtörténnie – ez következtethető ki a konkrét időpontról hallgató szócikkekből. Mégis, a pontosság kedvéért az átadás ténylegesen megnevezett – 10. század végi – időpontjával megjelölt szavak csoportját, valamint a hasonló korúnak csupán sugallt szavakét külön-külön fogjuk megvizsgálni.

A számításához kiindulópontként az 1000-et vettük (ez az év volt a 10. század utolsó esztendeje), végpontnak pedig az ismert évszámok közül a lehetséges legkorábbi, függetlenül attól, hogy az első adat mennyire megbízható. Az ily módon kiszámított (minimális) időtartamok átlaga a következő: ha kizárólag azt a 16 szót vizsgáljuk, melyeket nyíltan tart 10. század vége előttinek a szótár, akkor 271 év, ha pedig a nem expressis verbis ugyanilyen korúnak sorolt többi 8 szót is beszámítjuk, akkor 255 év lesz a végeredmény.

Mindez pedig azt jelenti, hogy – tekintettel a két végpont kezelésének módjára: a különbség minden lehetséges eszközzel való csökkentésére – ki kell mondanunk: a nazálist tükröző szláv szavaink (átlagosan) majd 300 évvel később dokumentáltak, mint átvételük feltételezett ideje. Ebből pedig az következik, hogy az időpont meghatározásához egy 10. századra feltételezett szláv denazalizáció aligha ad megbízható támpontot. (Ennek az állításnak az igazságán nem változtat az a tény sem, hogy az Árpád-korból szerény meny-

nyiségű forrásanyag maradt ránk.) A hangtani változás hipotetikus és az írott források tényleges keletkezési ideje túlságosan messze esik egymástól; kérdés, hogy ez a nagy időintervallum nem csökkenthető-e valamely más magyarázattal. ZOLTÁN ANDRÁS elmélete, mely a bolgár jövevényszavak nagy számát nem marginális érintkezéssel vagy rövid ideig tartó kapcsolattal, hanem több évszázados együttéléssel indokolja, sikerrel hidalja át ezt a roppant időbeni távolságot. A *huszár* szó etimológiájához fűzött – később részletezendő – megjegyzéseink szintén a bolgár szubsztrátum melletti érvelést erősítik. Előbb azonban a szó eredetének kutatását mutatjuk be (és kommentáljuk).

2. Történeti-etimológiai szótárunk (TESz. 2: 174) szerint *huszár* szavunk 1378-tól adatolt. Legkorábbi jelentése: 'egy fajta szolgáló nép tagja'. Későbbi jelentései: '(lovas) rabló' (1432-től), 'könnyű fegyverzetű lovas katona' (1481-től), 'magyaros öltözetű szolga, altiszt' (1782-től?), 'ló mint sakkfigura' (1799/1804-től). Az eredeti jelentés a második, ebből fejlődött az első és a harmadik (utóbbiból elterjedt vándorszó lett – angol, német, francia, olasz, szerbhorvát, orosz stb. megfelelőekkel); a negyedik és az ötödik jelentés ugyanebből a harmadikból keletkezett. A magyarban a szó szerbhorvát eredetű (az említett harmadik jelentést tehát ez a szláv nyelv tőlünk visszakölcsönözte). Az etimonra majd a szófejtés történetének megfelelő pontján fogunk visszatérni. (A német nyelvű változatban ugyanezen állítások kivonatolását találjuk, l. EWUng. 591–592.)

A szófejtés menetének részletes bemutatása, véleményünk szerint, több szempontból is indokolt. Egyrészt módfelett érdekes és tanulságos tapasztalni azt, ahogyan a megfogalmazott nézetek egymásra hatnak, s ahogyan a ma érvényes magyarázat formálódik, egyre finomodik. Másrészt az is kiderül, hogy a szócikk (jelen esetben a *huszár* szócikk) végén felsorolt kutatói lista, úgy látjuk, nem pontos: kiegészítendő és az ott fontosnak ítélt tanulmányok köre is bővítendő. Mindebből pedig azt a tanulságot vonhatjuk le a magunk számára, hogy az etimológiai kutatások történetét – az eredeti írások újraolvasásával – nem haszontalan időnként felülvizsgálni. Ennek a kíváncsúnak egyre könnyebb eleget tenni: az interneten ma már régi folyóiratfolyamok, szótárak és monográfiák tömege olvasható.

A *huszár* történetének bemutatásából még a délibábos elméletek sem hagyhatók el teljesen. Közülük a *húsz* számnévhez kötődő aratta a legnagyobb sikert: eszerint Mátyás király idején minden huszadik jobbágy után kellett egy lovas harcost kiállítani. Ezt a magyarázatot – SZATSVAI SÁNDOR 1785-ben megfogalmazott nézetét (SÁGI 1912: 187) kissé módosítva – MAJLÁTH JÁNOS történetíró fejtette ki a 19. század elején és a CZUCZOR–FÓGARASI szótár is átvette (CzF. 2: 1756), ám néhány évvel később már cáfolta PESTY FRIGYES (1877: 25), SIMONYI ZSIGMOND (1881: 47), MIKLOSICHra hivatkozva KROPF LAJOS (1886: 416) és RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN (1899: 342), majd a 20. század elején HORGER ANTAL (1924: 83) is. Mindezek ellenére MAJLÁTH szófejtésére még további fényes nemzetközi pályafutás várt: GÁLDI LÁSZLÓ keserűen jegyezte meg (1939–1940: 53–54), hogy F. KLUGE és A. GÖTZE német etimológiai szótárában (KLUGE–GÖTZE 260) még mindig ez a tudománytalan magyarázat olvasható. (Ez valószínűleg a KLUGÉT éppen a 11. kiadástól kezdve átdolgozó ALFRED GÖTZE „büne”; a „der Kluge” általunk elért utolsó, 8. kiadásában még csak a német *Husar* magyar forrásáról esik szó, a szó etimológiája nélkül, l. KLUGE 1915: 214.) Ráadásul a *húsz* szóból eredeztet az orosz etimológiai szótárt összeállító MAX VASMER is, akinek az 1950-es években Heidelbergben megjelent művét 1964 és 1973 között O. N. TRUBAČEV fordítja le oroszra és egészíti ki saját megjegyzéseivel (csak

éppen e címszóban nem). Ebben a fordításban a *zycáp* címszó alatt (ΦΑCMEP 1964: 477) az olvasható, hogy az a lengyelből került az oroszba, ott pedig a magyar *huszár* átvétele; a *húsz* számnév származékáról van szó, „mert a magyar törvények szerint húsz újoncból egynek lovas katonának kellett lennie” (saját fordításban – K. M.). A szócikkben VASMER az orosz A. G. PREOBRAŽENSKIJ követi (ΠΡΕΟΒΡΑЖΕHCKIIŪ 1910: 170–171) és kategorikusan elutasítja ALEKSANDER BRÜCKNER magyarázatát, mely annak lengyel etimológiai szótárában is olvasható (BRÜCKNER 1927: 177. – erről részletesen később szólunk).

E kényszerű kitérő után térjünk vissza a tudományosan megalapozott nézetekhez.

FRANZ MIKLOSICH 1862-ben Bécsben kezdi kiadni *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum* című művét, melyre még ugyanebben az évben BUDENZ JÓZSEF hívja fel a figyelmet, s MIKLOSICH szójegyzékéhez saját megjegyzéseket fűz. Az 1. füzet 149. oldalán olvasható *gusarb* ’kalóz, rabló’, szerb *gusariti* ’kalózkodik’ stb. alakokhoz hozzáteszi: vö. magy. *huszár* (BUDENZ 1862: 815. [c: 315]). Egy évvel később további kiegészítéseket tesz (1863: 475): a ’kalóz, tengeri rabló’ jelentésű szláv *chursarb*, *kurbsarb* ószerb megfelelői a *gursarb*, *gusarb*, *chusarb*, *usarb* ’kalóz, rabló’. További (albán, olasz és spanyol) példák után megjegyzi: a lat. *cursus* ’futás, rohanás’ szóból, s „ide való m. *huszár* is”. Még egy észrevétele van, melyre azután, sajnos, sokáig nem irányul kellő figyelem: a románban a *cursariu* ’tengeri kalóz’, a *husariu* pedig ’huszár’ jelentésű.

SZARVAS GÁBOR 1873-ban még szűkszavúan (1873: 487), majd 1877-ben bővebben fogalmazva csatlakozik a szláv (ószerb) eredetet vallók közé (1877: 26–27), egyetértve MIKLOSICH-sal (akinek a magyar nyelvbeli szláv szavakról szóló tanulmányát később közre is adja, l. MIKLOSICH 1882). SZARVAS közli, hogy az ószerbben a *husar* alak mellett a *hursar*, *gursar*, *kursar* is megtalálható (ugyanabban a jelentésben). Az eredeti alak – folytatja – a *gursar*, *kursar* lehetett. A szláv *kursar* párja megvan a középlatinban (*corsarius*) és a középgörögben (*κουρσάρης*), sőt, a szerbben, latinban és görögben egyaránt ’tengeri kalóz, rabló, útonálló’ jelentésben. SZARVAS véleményéhez néhány év múlva SIMONYI ZSIGMOND is csatlakozik (SIMONYI 1881: 47). Ugyanebben az évben MUNKÁCSI BERNÁT fontos meglátással egészíti az eddig elmondottakat: a szerbben a *husar* szónak ’lovas katoná’ jelentése csak magyar eredetű lehet, a szerb ezt a szót a magyarból visszakölcsönözte (MUNKÁCSI 1881: 112).

KOVÁCS GYULA (1892: 51) az eddig említett és valamely módon rokonítható szavak sorából mint elsődlegest a latin *cursus* szót emelte ki; ebből lettek az újlatin alakok, majd a szerb *gusaru* ’kalóz, rabló’ is.

A szófejtés békés menetét zavarja meg VÁMBÉRY ÁRMIN 1895-ben megjelent – mellesleg, minden érvelést nélkülöző – mondata: „A *khazar*, *khuzar* név a törököknél rablólovag, kalandos levente értelmében mind e mai napig megmaradt és nevezetes, hogy e szóban: *huszár*, eredetileg *könnyű lovas*, a magyar nyelvben is még mindig él” (VÁMBÉRY 1895: 34). KÚNOS IGNÁC (1897: 63) két évvel később éppen fordítva, azt hangoztatja, hogy a török szó való a magyarból, ám RÉTHEI PRIKKEK MARIÁN – VÁMBÉRYT követve – szintén a török *khazar*, *khuzar* szavakban találja meg a magyar *huszár* forrását (RÉTHEI 1899: 342–344). RÉTHEI cikke azonban számos, máig érvényes igazságot is tartalmaz.

Az élvezetes stílusú írás sorra veszi (és súlytalannak is tartja) a délibábos elméleteket, majd a szláv eredetet valló FRANZ MIKLOSICH és SZARVAS GÁBOR nézetét ismerteti. Utóbbit bírálva kimondja: bár nincs tényleges adat arra, hogy a korábban ’rabló’ jelentésű szó ’lovas katoná’ értelművé vált volna, egy ilyen jelentésváltozás elméletileg mégis

elképzelhető. Az viszont nem, hogy egy szláv *hursar* vagy *gusar* legyen a magyar szó forrása. Előbbiből ugyanis nyelvünkben valami **hurszály* vagy **huluszár* forma alakult volna ki. A *gusar* esetében a szláv eredeztetéssel szembeni legfontosabb érve RÉTHEINEK az, hogy a szókezdő déli szláv *g* nem szokott a magyarban *h*-vá válni (és ebben, tegyük hozzá, tökéletesen igaza van). Vagyis jól látja, hogy a *hursar*, *gursar* vagy *kursar* nem lehet a *huszár* őse, ám ahelyett, hogy más déli szláv etimont keresett volna, az általa feltárt ellentmondás feloldását a török nyelvben vélte megtalálni (nem ismervén föl az éppen SZARVAS GÁBORNÁL már olvasható ószerb *husar* alak jelentőségét). RÉTHEI javára írhatjuk még azt is, hogy – követve MUNKÁCSIT – kimondta: az újabb kori szláv *husar* már származhat a magyarból. (Itt időben egy kicsit előreugorva tegyük hozzá, hogy jó harminc évvel később TÓTH ZOLTÁN – aki mellesleg nem a török eredet, hanem végső soron a latin *cursor* elsődlegessége és a déli szláv közvetítés mellett tör lándzsát – szintén problematikusnak látja majd a $g > h$ változást, de azt, tovább nem részletezett módon, *huszita* hatással magyarázza; a többeli *r* eltűnését nem kommentálja – TÓTH 1932: 322). A török eredetet kétlők között találjuk még GOMBOCZ ZOLTÁNT (1907: 220), aki később (1912: 218) még világosabban fogalmaz: *huszár* szavunk aligha választható el a ’rabló’ jelentésű szláv *hurьsarь*, *kurьsarь*, *gusarь*, közélatin *cursorius* alakoktól.

A 20. század első 39 éve nem hoz jelentős változást a szó eredetének kutatásában. MELICH JÁNOS (1916: 125) végső forrásnak az olasz *corsaro* alakot tartja. HORGER ANTAL (1924: 83) kifejti: mivel a magyar szó első jelentése ’rabló, betyár, szegénylegény’, az csak az ugyanilyen jelentésű szerbhorvát *husār*; *gusār* átvétele lehet, melynek korábbi alakjai *hursār*; *kursār* voltak, az eredetijük pedig a ’rabló, tengeri rabló’ jelentésű ol. *corsar*; lat. *cursor*; gör. *kursaris*. (Ezzel HORGER csak megismétli mindazt, amit SZARVAS már 1877-ben állított.) A K. P. monogramú szerző négy évvel később az etimonon annyit pontosít, hogy az olasz szó nem a latin *cursor*; hanem a vulgáris latin **cursorius* folytatása. A szókezdő latin *k* helyén lévő szerbhorvát *h* és *g* szerinte újjörög közvetítéssel magyarázható (K. P. 1928: 364–365). TAKÁTS SÁNDOR (1929: 85) végső forrásként a középkori latin *cursorius* alakot szintén elfogadja.

1939-ben GÁLDI LÁSZLÓ tanulmányával gyökeres fordulat történik a szó történetének magyarázatában. GÁLDI ALEKSANDER BRÜCKNER 1927-ben kiadott lengyel etimológiai szótárára támaszkodik: BRÜCKNER ugyanis a magyar szót végső soron a szláv *chąsa* szóra (a lengyelben a jelentése ’rablás, útonállás’) vezeti vissza, mely a gót *hansa* ’csapat, kíséret’ átvétele. Megemlíti azt is, hogy az óbolgár *chonsa* terminus a görög SUIDAS művében is előfordul (BRÜCKNER 1927: 174, 177). GÁLDI LÁSZLÓ (1939: 160–166) további adalékokkal támogatja meg BRÜCKNER etimológiáját.

Először is felteszi a kérdést: a lat. *cursorius* görögösített alakján (*κουρσάρης* és *γουρσάρης*) kívül létezik-e másik olyan t ő s g y ő k e r e s görög szó, mely a forrásként gyakran idézett déli szláv alakokhoz (*gusar*; *husar*) kapcsolható? Erre igennel válaszol: a 10–11. századi bizánci forrásokból ismert a *χωσάριος* (alakváltozatai: *χοσιάριος*, *χονσάριος*) ’portyázó, felderítő katona, előörs’. GÁLDI szerint a *χονσάριος* változat alakvegyülés eredménye, annak a szónak a hatására, mely SUIDAS 1000 körül írott Lexiconjában olvasható (s amelyet BRÜCKNER is említett már). „Χονσά: παρὰ Βουλγάροις οἱ κλέπται” – idézi a passzust (fordítása kb. ’Chonsa: rablóbanda a bolgároknál’). GÁLDI feltételezi, hogy SUIDAS glosszázott szava bolgár (ezzel igazolja BRÜCKNERT). A bizánci *χωσάριος* pedig úgy jött létre, hogy ez a *chąsa* (sic!) vegyült a régebbi *χωσάριος* változattal.

(BRÜCKNER és GÁLDI *chqsa* alakot ír, később KNEZSA ISTVÁN és követői majd *chqsa* formát fognak: a különbség csak a jelölés módjában van, minthogy az ósszláv nyelvben az indoeurópai *a* és *o* magánhangzók egybeestek.) A szláv és a bizánci szó vegyülésének következtében nemcsak az alak változott meg, hanem a jelentés is: a korábbi 'kém, felderítő' helyett a bizánci görögben is 'fosztogató, rabló' lett belőle. Ez a szó azután déli szláv közvetítéssel Magyarországra is eljutott (az átvett *husar* alakban a képző szláv is lehet). A latin *cursarius* alakból pedig csak a déli szláv *gusar*, *gursar*, *kursar*, *hursar* származhat. Ez a két különböző eredetű szó ráadásul a Balkánon keveredett. De eltérő eredetük mellett szól az is, hogy a *husar* alak jelentése csak kivételesen 'tengeri rabló', rendszeren 'szárazföldi rabló, zsvány' (ugyanúgy, mint a *χωσάπιος* későbbi jelentése). Végezetül GÁLDI megkérdezi: lehet, hogy azért lett a *huszár* Mátyás alatt 'könnyű lovas', mert udvarának humanistái még ismerték a szó eredeti görög jelentését?

A tanulmány Pozsonyban hamarosan franciául is megjelent. Ebben a változatban olvashatunk arról, hogy a feltételezett régi bolgár *chqsar* létét bizonyíthatja még a 16. századból adatolt román *hânsar*; továbbá egy titokzatosnak tartott magyar alak, az 1378-ból származó *hunzar*, melynek első szótagjában egykori nazális őrződhetett meg (GÁLDI 1939–1940: 57–58). GÁLDI-nak erre a megjegyzésére még visszatérünk.

GÁLDI LÁSZLÓ szövegtését azonnal átveszi BÁRCZI GÉZA (SzófSz. 129) – igaz, meglehetősen pontatlanul –, majd MORAVCSIK GYULA (1942: 273) is.

KNEZSA ISTVÁN (1955: 219–220) GÁLDI-t követve (és néven nevezve) tömör, de alapos összefoglalást ad a *huszár* elő- és utótörténetéről. Az óbolgár *chqsa* alak létét ő is tényként kezeli (bár ezt a később kiadott prágai ósszláv szótár – I. Slovník – nem igazolta), továbbá gazdag irodalmát adja a magyarból továbbkerült szláv és nem szláv kölcsönzéseknek. Nyíltan KNEZSÁRA hivatkozva BÁRCZI GÉZA változtat korábbi álláspontján: GÁLDI és KNEZSA nézetét szembeállítja egymással úgy, hogy közben mindkettőjük szájába olyan kijelentést ad, amit ők nem tettek. GÁLDI nem állította, hogy a *huszár* a görög *χωσάπιος* származéka lenne (csak azt, hogy történetük között kapcsolat van), sem KNEZSA azt, hogy a görög *χωσάπιος* forrása az ószerb *chusar* (BÁRCZI 1958: 109). Az 1970-ben megjelent TESz. megerősíti GÁLDI érvelését az ósszláv **chqsa* létezéséhez: a régi román *hînsár* 'betyár, szegénylegény' egy déli szláv **chqsar* átvétele lehet (TESz. 2: 174). Hozzátesszük: VASILE BREBAN 1987-ben kiadott szótárában mind a *husár*; mind a *hînsár* címszóként szerepel: előbbi a magyar *huszár* átvételeként 'lovas katona' jelentésben, utóbbi – a középkori Moldvára utalva –, mint 'az ellenségtől szerzett zsákmányból élő, nem zsoldos katona' (BREBAN 1987: 449, 455). Az EWUng. az etimon meghatározásakor a TESz.-t követi (EWUng. 591–592), a legújabb KLUGE-kiadások pedig – örvendetes módon – már az EWUng.-ot (KLUGE–SEEBOLD 389).

A magyarba került *huszár* további európai sorsáról – az eddig említett munkákon kívül – főként KROPF LAJOS (1899), FOGARASI MIKLÓS (1977) és HOLLÓS ATTILA (1996) informál bennünket.

E rövid történeti áttekintés után vessük össze szerzett ismereteinket azzal a névsorral, melyet a szócikk végén a TESz. (2: 174–175) közöl. Megállapíthatjuk, hogy a *huszár* esetében nem okvetlenül azok a legfontosabb tanulmányok és közlemények, melyek e listában kiemelt minősítést kaptak. RÉTHEI 1899. évi írását például, a téves végkövetkeztetés ellenére, jelentős előrelépésnek tartjuk. Ennél is nagyobb baj viszont az, hogy ALEKSANDER BRÜCKNER neve, akitől GÁLDI LÁSZLÓ a máig érvényes etimont átvette,

egyszerűen kimaradt a felsorolásból. Igaz, szerepel benne egy másik lengyel etimológiai szótár szerzőjének, FRANCISZEK ŚLAWSKINAK a neve. Csakhogy ŚLAWSKI lényegében nem ír mást (1952–1956: 439–440), mint amit korábban BRÜCKNER (és GÁLDI) állított.

S hogy ki volt BRÜCKNER ötletadója? Ennek a kérdésnek a megválaszolása már kívül esik dolgozatunk tárgyán. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy FRANZ MIKLOSICH 1886-ban kifejezetten tagadja, hogy a *kursarĭ* – amit a magyar *húszár* (sic!) szóval köt össze –, kapcsolatban lenne a germán *hansa* alakkal („Das wort hängt weder mit den germ. *hansa* noch mit *chazaren* zusammen”, MIKLOSICH 1886: 148). A nagy bécsi nyelvész éppen ezzel adott volna ötletet?

3. Láttuk, hogy a végső forrásnak tekintett régi déli szláv **chopsarъ* létezését eddig a bizánci forrásban bolgár vonatkozásúnak nevezett *χovσά*, továbbá a román *hânsâr* bizonyítja, mely szintén szláv nazálist tükröz (a románban a veláris *i* jelölése a közelmúltban többször változott: egyszer *â*, máskor *î* adta vissza). A nazálist tartalmazó etimont erősíthetné még az a *hunzar* alak, amelyet GÁLDI LÁSZLÓ is idézett.

Ismereteink szerint TAKÁTS SÁNDOR volt az első, aki 1929-ben felhívta a figyelmet a *huszár* szónak erre a korai előfordulására. (Mindaddig a legkorábbi magyar adatot a 15. századból ismerték.) TAKÁTS a következőkről informál bennünket: „Nagy Lajos királyunk írja 1378-ban a bánnak, hogy bizonyos szolgáló nép, akiket közönségesen *hunzar*-oknak neveznek az ebresiek erdeiben hatalmaskodnak.” Lábjegyzetben olvashatjuk az eredeti, latin nyelvű passzust: „quidam conditioner nostri wlgon (így!) *Hunzor* dicti quidam silvam ipsorum ad dictam possessionem Ebres vocatam pertinentem” etc. (TAKÁTS 1929: 85). Erre a korai adatra újólag FEHÉRTÓI KATALIN figyel fel, aki a latin idézetet kijavítja: a *Hunzor* helyett *Hunzar*-t ír, a *wlgon* után felkiáltójelet téve (FEHÉRTÓI 1970: 82). (Észre kell vennünk, hogy TAKÁTS a magyar szövegben szintén *hunzar*-ról beszélt, tehát lábjegyzetében az *o* valószínűleg ki nem javított szedéshiba lehet). A későbbi gondot viszont nem ez a magánhangzótévesztés, hanem mindkettejük *wlgon* olvasata okozta. Ezt alapul véve ugyanis a TESz. a *hunzar* alakot is tollhibának minősíti – mintha a másolónak fölős *n*-nek beszúrására lett volna hajlama! –, s megállapítja: az írott *hunzar* nem alkalmas arra, hogy benne egy nazálist tartalmazó szót lássunk, így a magyar szó forrása továbbra is a szerbhorvát *husarъ* marad (TESz. 2: 174). Az EWUng. – a TESz. végkövetkeztetésének megisméltése mellett – a *Hunzar* alakhoz nem fűz semmilyen kommentárt (EWUng. 591–592). Ebből viszont JEVGENIJ CHELIMSKIJ azt a következtetést vonja le, hogy a *Hunzar* miatt éppen a *huszár* szerbhorvát eredeztetése kérdőjelezhető meg (HELIMSKI 2003: 186).

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, hogy GÁLDI LÁSZLÓnak az említett tollhibából fakadó kételyei aligha lehettek, valószínűleg azért, mert tévesen *wlgo* olvasatot közül (bár TAKÁTSra hivatkozik), a szövégi *n*-t le hagyja („wlgó *Hunzor dicti*” [sic!] – GÁLDI 1939–1940: 57).

Nagy Lajos rendeltetének olvasásához és értelmezéséhez az Anjou-kori oklevelek kiváló ismerője, ALMÁSI TIBOR történész nyújtott segítséget (amit ezúton is hálással köszönünk). A datált irat Visegrádon született, az említett birtokok Varasd környékén voltak (tehát a szlavóniai bánnak szólt az utasítás). Ennek azonban nincs nagy jelentősége: a hatalmaskodó és ezért megfélemezendő szolgáló népet (a kondicionáriusokat, vagyis a valamilyen szolgálat fejében földhöz juttatottakat) *k ö z ö n s é g e s e n*, azaz nem latinul, hanem a nép nyelvén nevezik *hunzar*-oknak (ahogy azt Visegrádon is értették). Ráadásul

az eredeti dokumentum összes *u* és *n* betűjének összevetéséből kitűnik, hogy a *hunzar* előtti szó nem *wlgon*, hanem *wlgou* – az írnok a szóvégi magánhangzót diftongussal adta vissza. Ez az írott forma a *vulgo* helyén ugyan még mindig hibás, de már nem értelmetlen. (Ha GÁLDI LÁSZLÓ csaknem 80 évvel ezelőtt erre érzett rá, az intuíció zseniális volt!)

Semmi okunk nincs tehát arra, hogy az 1378-ból származó adatnak a hitelességét vitassuk. Ez pedig azt jelenti, hogy a *hunzar* alak többeli nazálist tükröz, mely csak a kárpát-medencei bolgárok nyelvéből származhat. ZOLTÁN ANDRÁS több nyelvtörténész véleményére támaszkodva feltételezett – évszázadokkal a honfoglalás után – bolgár nyelvi hatást a Kárpát-medencében (ZOLTÁN 2017: 6). Az érvekhez újabbat csatolunk: IVAN CHARALAMPIEV a 14–15. század folyamán végrehajtott írásreform alapján állítja, hogy a nazálisok betűinek (kizárólag egymással kevert!) írása azt a kiejtést követhette, mely a korabeli északkeleti bolgár nyelvjárásokra volt jellemző (ХАРАЛАМПИЕВ 1982: 100). A *hunzar* (olvasd: *hunszár*) tehát bővíti a bizonyítékok sorát.

Ez az alak nemcsak azt a hipotézist erősíti, hogy a nazálist tartalmazó szavaink bolgár szubsztrátumhatást mutathatnak, hanem azt a feltételezést is, hogy a régi déli szláv **chosa* (sőt **chōsar-*) valóban létezhetett (amint azt ALEKSANDER BRÜCKNER, GÁLDI LÁSZLÓ és követőik állítják). S ha GÁLDI még óvatosan fogalmazott is, amikor nem zárta ki teljesen, hogy a „rejtélyes” *hunzar* kapcsolatba hozható a BRÜCKNER által megnevezett etimonnal („il n’est pas impossible d’y rattacher aussi ce mystérieux *hunzor*”, GÁLDI 1939–1940: 57), ezt mi most már határozottan állíthatjuk.

Végső következtetésként leszűrhetjük: az 1378. évi *Hunzar* alakot tollhibának minősíteni semmi okunk, ráadásul egyszerűsége ellenére jól illik abba a sorba, melyről a *donga* ~ *duga*, *menszáros* ~ *mészáros* párok megnevezésével ZOLTÁN ANDRÁS is beszél. Vagyis nyelvünkbe – időben szinte párhuzamosan – a bolgár típusú *hunszár* és a szerb(horvát) eredetű *huszár* is bekerülhetett. Előbbi azonban hamar kiveszett, míg utóbbi – ’könnyű lovas katona’ jelentést felvéve – fényes nemzetközi karriert futott be.

Kulcsszók: korai szláv jövevényszavak, szláv nazális magánhangzók átvétele, bolgár szubsztrátum a magyarban, *huszár* szavunk eredetének kutatástörténete, a „rejtélyes” *Hunzar*.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BREBAN, VASILE 1987. *Dicționar general al limbii române*. Științifică și Enciclopedică, București.
- BRÜCKNER, ALEKSANDER 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. W. L. Anczyc i spol., Kraków.
- BUDENZ JÓZSEF 1862. *Lexicon palaeoslovenico-latinum, emendatum auctum*. *Nyelvtudományi Közlemények* 1: 306–316.
- BUDENZ JÓZSEF 1863. *Vegyes apróságok*. *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 461–476.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára* 1–6. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1970. *Huszár*. *Magyar Nyelv* 66: 82–83.

- FOGARASI MIKLÓS 1977. Magyar *huszár* – olasz *ussaro, ussero*. *Magyar Nyelv* 73: 337–341.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1939. *Huszár* szavunk bizánci kapcsolatai. *Magyar Nyelv* 35: 160–166.
- GÁLDI LÁSZLÓ 1939–1940. L' origine du nom des hussards. In: *Linguistica Slovaca* 1–2. Red. LUDOVÍT NOVÁK. Societas Slovaca, Bratislava. 53–59.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1907. Régi török jövevényszavaink. *Magyar Nyelv* 3: 213–224.
- GOMBOCZ ZOLTÁN 1912. *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- HELIMSKI, EUGEN 2003. *Bécs und Pécs vor dem Hintergrund der ungarischen Vertretung der slawischen Nasalvokale*. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – RÉDEI KÁROLY szerk., *Ünnepi könyv Honti László tiszteletére*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 181–193.
- HOLLÓS ATTILA 1996. *Az orosz szókincs magyar elemei*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HORGER ANTAL 1924. *Magyar szavak története*. Kókai Lajos Kiadása, Budapest
- K. P. 1928. Levélszekerény. *Magyar Nyelv* 24: 364–365.
- KLUGE, FRIEDRICH ⁸1915. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Trübner, Straßburg.
- KLUGE–GÖTZE = FRIEDRICH KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von ALFRED GÖTZE. De Gruyter, Berlin–Leipzig, ¹¹1934.
- KLUGE–SEEBOLD = FRIEDRICH KLUGE, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von ELMAR SEEBOLD. De Gruyter, Berlin – New York, ²³1999.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS GYULA 1892. *Latin elemek a magyar nyelvben*. Pallas Rt. Nyomdája, Budapest.
- KROPF LAJOS 1886. Két internacionális magyar szó. *Magyar Nyelvőr* 15: 416.
- KROPF LAJOS 1899. *Huszár*. *Magyar Nyelvőr* 28: 413.
- KÚNOS IGNÁZ 1897. A török nyelv idegen elemei. *Nyelvtudományi Közlemények* 27: 52–63.
- MELICH JÁNOS 1916. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv* 12: 125–128.
- MIKLOSICH FERENCZ 1882. A magyar nyelvbéli szláv szók: H–K. (SZARVAS GÁBOR közreadásában.) *Magyar Nyelvőr* 11: 219–225.
- MIKLOSICH, FRANZ 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. W. Braumüller, Wien.
- MORAVCSIK GYULA 1942. A magyar szókincs görög elemei. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 264–275.
- MUNKÁCSI BERNÁT 1881. Magyar elemek a déli szláv nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 17: 66–126.
- PESTY FRIGYES 1877. *Huszár* I. *Magyar Nyelvőr* 6: 24–26.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN 1899. *Huszár*. *Magyar Nyelvőr* 28: 342–344.
- SÁGI ISTVÁN 1912. *Huszár*. *Magyar Nyelvőr* 41: 187–188.
- SIMONYI ZSIGMOND 1881. *A jelentéstan alapvonalai*. Székfoglaló. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből 10/1. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Slovník = *Slovník jazyka staroslověnskeho* 1–4. Hlavní red. JOZEF KURZ – ZOÉ HAUPTOVÁ. Nakl. ČSAV, Praha, 1966–1997.
- ŚLAWSKI, FRANCISZEK 1952–1956. *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1. (A–J). Tow. Miłośników Języka Polskiego, Kraków.
- SZARVAS GÁBOR 1873. A magyar nyelvbéli idegen szók. *Magyar Nyelvőr* 2: 486–493.
- SZARVAS GÁBOR 1877. *Huszár* II. *Magyar Nyelvőr* 6: 26–27.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA, *Magyar szófejtő szótár*. Budapest, 1941.
- TAKÁTS SÁNDOR [1929]. *Emlékezzünk eleinkről*. Génius, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TÓTH ZOLTÁN 1932. A huszárság eredete. *Akadémiai Értesítő* 42: 320–324.

- VÁMBÉRY ÁRMIN 1895. *A magyarság keletkezése és gyarapodása*. Franklin-társulat, Budapest.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Szláv jövevényszavaink néhány időrendi és nyelvföldrajzi kérdése. *Magyar Nyelv* 113: 1–9.
- ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, А. 1910. *Этимологический словарь русского языка, вып. третий*. Типография Г. Лисснера и Д. Совко, Москва.
- ФАСМЕР, МАКС 1964. *Этимологический словарь русского языка* 1. (А–Д). Прогресс, Москва.
- ХАРАЛАМПИЕВ, И. 1982. Некоторые фонетические особенности реформированного болгарского литературного языка второй половины XIV – начала XV века. *Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica* 15. Szeged. 95–106.

Slavic nasals and *huszár* ‘cavalryman’

The fact that there is a considerable number of Slavic loanwords in Hungarian may be explained by assuming substrate effects. The first part of the present paper gives further evidence of a Bulgarian substrate. The second part summarises the history of research on the etymology of *huszár* ‘hussar, cavalryman’, refining the picture we had so far concerning the role of individual scholars in finding the correct etymon. The third part deals with the earliest attestation of the same word, *huszár*: the controversial form (*Hunzar*) is made rather plausible if the hypothesis of a Slavic substrate is accepted.

Keywords: early Slavic loanwords, borrowing of Slavic nasal vowels, Bulgarian substrate in Hungarian, history of research on the etymology of *huszár*, the “mysterious” form *Hunzar*.

KOCSIS MIHÁLY
Szegedi Tudományegyetem

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Tradíció és modernség az Ungarische Jahrbücher nyelvészeti írásaiban

1. rész

1. A Hírünk a világban (vö. BALOGH –ILLYÉS – KERESZTURY 1943/1985) kérdésköre előbb-utóbb minden tudományág számára fontossá válik. Így volt ez az elmúlt évszázadokban is, és ez a tendencia egyre erősödik napjaink határtalanul vált digitális világában. Minden korszak, minden tudományág létrehozza a maga divatos szemléletét, kialakítja egységes iskoláit és azok ellenzékét – ez a dinamikus mozgás hivatott biztosítani a fejlődést.

A nyelvészet mint diszciplína esetében sajátos helyzetben van a magyar – mint nyelv és kultúra, a „testvértelen”, „egyedülálló”, „ellenségektől körülvevett”, „legősibb”, „legszebb”, „legjobb”, „legnehezebb” jelzőkkel díszített főnév vagy melléknév elválaszthatatlan a Helyünk a világban kérdést feszegető kontextusoktól. Súlya, státusza, kivétel nélkül központi témaként jelenik meg az ötévente megrendezett Hungarológiai Kongresszusokon (a VII. Kongresszus [Kolozsvár] kiadványai között ezzel a kérdéssel